

प्रकरण चौथे

साथी अशोक मेहता यांचे
लोकशाही समाजवादाचे विचार

प्रकरण चौथे

साथी अशोक मेहता यांचे लोकशाही समाजवादाचे विचार

अशोक मेहता यांचा जन्म २४ ऑक्टोबर, १९११ रोजी सौराष्ट्रातील भावनगर येथे एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. वयाच्या १७ व्या वर्षापासून राष्ट्रीय आंदोलनात भाग घेण्यास त्यांनी आरंभ केला. मुंबईच्या विल्सन कॉलेजमधून त्यांनी पदवी घेतली आणि काही काळ मुंबई विद्यापीठाच्या ‘स्कूल ऑफ इकॉनॉमीक्स अँड सोशल स्टडीज’ या संस्थेत अध्ययन केले. पण नंतर असहकाराच्या चळवळीत त्यांनी भाग घेतला व शिक्षणाला कायमचा राम राम ठोकला. अविवाहीत राहून त्यांनी हेतूपूर्वक राष्ट्रकार्याला वाहून घेतले. या कार्याची प्रेरणा त्यांनी रामकृष्ण परमहंस स्वामी विवेकानंद, रविंद्रनाथ टागोर आणि म. गांधी यांच्यापासून घेतली होती. पुढे हेरॉल्ड लालकी व कार्ल मार्क्स यांच्या विचारांचाही त्यांच्यावर प्रभाव पडला. अशोक मेहता हे मूलत: लोकशाहीवादी आणि व्यक्ती स्वातंत्र्यवादी होते. स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांना अनेक वेळा तुरुंगात जावे लागले. तुरुंगात त्यांची जयप्रकाश नारायण, अच्युत पटवर्धन अशा समाजवादी विचारवंतांशी गाठ पडली आणि त्यांनी १९३४ मध्ये जयप्रकाश नारायण, अच्युतराव पटवर्धन प्रभूतींबरोबर कॉंग्रेस पक्षाच्या अंतर्गत इंडियन सोशॉलिस्ट पार्टी स्थापन केली. शेतकरी व कामगारांच्या प्रश्नाविषयी त्यांना विशेष आस्था होती. त्यांचा अनेक मजूर संघटनांशी घनिष्ठ संबंध होता. ‘हिंद मजदूर सभा’ ही संस्था त्यांच्या प्रेरणेने स्थापन झाली. तिचे ते सचिव होते. गुजरातमधील स्वातंत्र्योत्तर शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाबद्दल त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. १९३४ ते १९३९ च्या काळात कॉंग्रेस सोशॉलिष्ट विकलीचे ते संपादन करीत. प्रजासमाजवादी पक्ष स्थापण्यात त्यांनी पुढाकार घेतला. काही वर्षे तेच पक्षाचे अध्यक्ष होते. व्यक्तिश: व शासनाचे प्रतिनिधी म्हणून त्यांनी युरोप, अमेरिका, जपान, ऑस्ट्रेलिया इ. देशात प्रवास केला व तेथील राजकीय, सामाजिक परिस्थितीचा बारकाईने अभ्यास केला.

लोकसभेत दोन वेळा ते निवडून गेले होते. (१९५४ ते १९५७) १९६२ नंतर त्यांनी काँग्रेस पक्षात प्रवेश केला. त्यांच्या सखोल ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा नियोजन मंडळाचे उपाध्यक्ष (१९६३-६६) आणि नियोजन मंत्री (१९६९) या नात्याने देशाला चांगला उपयोग झाला. काँग्रेसमध्ये फूट पडल्यानंतर त्यांनी संघटना काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. अंतर्बाह्य समाजवादी असलेल्या या नेत्याने राजकारण, अर्थकारण, लोकशाही, समाजवाद, नियोजन इ. अनेक विषयांवर वैचारिक भेदक लेखन केले आहे. १८५७ च्या क्रांतियुद्धाचे एक नवा अर्थ सांगणारे छोटे पुस्तकही त्यांनी लिहिले. आणिबाणीनंतर ते जनता पक्षात सामील झाले (१९७७). पुढे जनता पक्षाच्या पराभवानंतर त्यांनी सक्रीय राजकारणातून अंग काढून घेतले. अशोक मेहतांच्या राजकीय जीवनाचे चार भाग पडतात. पहिल्या भागामध्ये ते स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये आणि काँग्रेस समाजवादी पक्षामध्ये सामील झाले आणि काँग्रेस समाजवादी पक्षाच्या वैचारिक जडणवडणीमध्ये त्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली. त्यांच्या राजकीय जीवनाचा दुसरा टप्पा १९४८ साली समाजवादी पक्ष स्थापन झाल्यानंतर सुरु झाला. या काळात मुंबईच्या कामगार चळवळीमध्ये त्यांनी मोलाची भूमिका बजावली. समाजवादी पक्षाच्या वैचारिक आणि संघटनात्मक विकासात त्यांची मोलाची भूमिका होती. जयप्रकाश, अच्युतराव, नरेंद्र देव, मेहरअली अणि डॉ. लोहिया या ज्येष्ठ नेत्यांच्या अनुपस्थितीमध्ये समाजवादी व प्रजासमाजवादी पक्षाची धुरा त्यांनी समर्थपणे सांभाळली. या काळात एक मुख्य विरोधी पक्ष म्हणून प्रजा समाजवादी पक्षाने मोलाची भूमिका बजावली. त्यांच्या आयुष्याच्या तिसऱ्या टप्प्यात त्यांनी प्रजा समाजवादी पक्षाचा आपल्या अनुयायांसह त्याग केला आणि ते १९६३ साली काँग्रेस पक्षात सामील झाले. या काळात प्रथम नियोजन मंडळाचे उपाध्यक्ष व नंतर नियोजनमंत्री म्हणून त्यांनी श्रीमती इंदिरा गांधींच्या सरकारमध्ये काम पाहिले.

१९६८ साली झेकोस्नेब्हाकियावर रशियाने आक्रमण केले त्याच्या विरोधात काँग्रेस सरकारने खंबीर भूमिका घेतली नाहो म्हणून त्यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. इंदिरा गांधी यांच्याशी त्यांचे मतभेद झाले. त्यांच्या राजकीय आयुष्याच्या शेवटच्या दहा वर्षात पुन्हा काँग्रेसविरोधी राजकारण केले. १९६९ साली संघटना काँग्रेसमध्ये सामील झाले व आणीबाणीच्या काळात ते संघटना काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. १९७७ साली ते जनता पक्षात सामील झाले.

मोरारजी देसाई यांच्या सरकारने त्यांच्या नेतृत्वाखाली पंचायत राज्यव्यवस्थेचे मूल्यांकन करण्यासाठी समिती नेमली होती. या समितीचा अहवाल दिशादर्शक ठरला. फक्त कर्नाटक राज्यात मुख्यमंत्री रामकृष्ण हेगडे यांनी त्याची अंमलबजावणी केली. अशा प्रकारे अशोक मेहता यांच्या दीर्घ अशा राजकीय जीवनात त्यांनी अनेक महत्वाच्या भूमिका पार पाडल्या. परंतु त्यांची प्रतिभा आणि कार्यक्षमता त्यांच्या आयुष्यातील पहिल्या आणि विशेषतः दुसऱ्या टप्प्यातील कार्यामुळे अधोरेखीत झाली. तो त्यांच्या आयुष्यातील सर्वात सृजनशील असा काळ होता.

१९५३ ते १९५७ व १९५७ ते १९६२ या काळात ते लोकसभेचे सभासद होते. १९६७ साली ते पुन्हा निवडून आले. उत्कृष्ट संसदपटू म्हणून ते ख्यातनाम झाले. प्रस्तुत प्रबंधामध्ये या कालखंडात त्यांनी जे लोकशाही समाजवादावरील लिखाण केले आहे. त्याचा परामर्श घेतला आहे. अशोक मेहता जरी जन्माने गुजराती भाषिक असले तरी ते सोलापूर येथे राहिलेले होते आणि त्यांचे कार्यक्षेत्र मुख्यतः मुंबई व महाराष्ट्र हे होते. लोकसभेवर ते महाराष्ट्रातुनच निवडून गेले. त्यामुळे आणि मराठी भाषिक जनतेशी त्यांची नाळ जोडलेली होती म्हणून त्यांचा महाराष्ट्रातील लोकशाही समाजवादी विचारवंतांमध्ये समावेश केला आहे.

समाजवादाची पार्श्वभूमी -

अशोक मेहता म्हणतात, समाजवाद हे ज्याप्रमाणे नवसमाजरचनेचे शास्त्र आहे त्याचप्रमाणे नवसंस्कृतीचेही दर्शन आहे. समाजवादी तन्त्वप्रणाली आणि ती प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी सुरु असलेली चळवळ हे परस्परांशी निगडीत आहे. कार्ल मार्क्स, लेनिन यांच्यासारख्या लोकोत्तर विभूती तसेच रॅबर्ट ओवेन यांनी समाजवादी चळवळीच्या विकासात फार मोठी भर घातलेली आहे.

अशोक मेहतांच्या मते समाजवादामुळे जनतेत निर्माण होणारी प्रेरणा, समाजवादाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी अवलंबावयाचा मार्ग, नेतृत्वाविषयीची भूमिका, सरकारकडे बघण्याचा दृष्टीकोन आणि समाजवादाची व्याप्ती किंवा त्याचे स्वरूप अशा पाच दृष्टीकोनातून आपण समाजवादाचा विचार केला पाहिजे ते पुढे असे म्हणतात की, समाजवादाच्या दोन प्रेरणा आहेत की ज्यामुळे आपण समाजवादाकडे आकृष्ट होतो. त्या म्हणजे अध्यात्मिक किंवा नैतिक प्रेरणा व दुसरी समाजातील अकार्यक्षमता होय. आपल्या भोवतालच्या जगातील अन्याय विषमता पाहून आपले मन बंड करून उठते. एकीकडे धनाचा संयम होतो आहे आणि दुसरीकडे कामगार होरपळून निघतो आहे हे चित्र पाहून आपली विचारशक्ती जागृत होते. समाजातील ही नैतिक प्रेरणा अत्यंत प्रभावी असते. तर आपल्या सभोवार पसरलेली अकार्यक्षमता पाहून अनेक जण समाजवादी बनतात. अनेकांना शिक्षण घेऊ नोकच्या मिळत नाहीत तर बंद पडलेले कारखाने आणि पडीक जमीनी दुसरीकडे दिसतात. उत्पादकशक्ती असूनही ती उपयोगात आणली जात नाही. वाटप पृथ्वीत नासधूस व लाचलुचपत दिसून येते. याचा उबग आल्यामुळेही अनेकजण समाजवादाकडे आकृष्ट झालेले आढळतात.

कामगार संघटना, किसान सभा, सोशालिष्ट पार्टी, युवक चळवळ या साधनांद्वारे आपण समाजवाद स्थापन करण्याची ताकद निर्माण केली पाहिजे. लेनिनही समाजवादाकडे जाण्यासाठी सामुदायिक दृष्टी स्विकारली पाहिजे या मताचा होता. नव्या विचारांच्या व्यक्ति तयार केल्याखेरीज समाजवाद स्थापन करता येणार नाही. त्यासाठी जास्तीत जास्त कामगार विद्यालये स्थापन करावी लागतील.

अशोक मेहता पुढे म्हणतात की, कृषिप्रधान समाज व्यवस्थेत समाजवादी विचारसरणी ही मुख्यतः शेतकरी जीवनातुन उत्पन्न झालेली दिसेल पण समाजवादी चळवळीचा विकास सुरुवातीला उद्योगप्रधान राष्ट्रात झाला. औद्योगिक क्षेत्रात मागासलेल्या देशातही नंतर या चळवळीचे लोण पसरले. रशियात सैन्याच्या जोरावरच कम्युनिष्टांना आपले बस्तान बसविता आले. तर चीनमध्ये हा प्रश्न व्यवस्थित हाताळ्ला गेला. शेतकऱ्यांच्या हातून समाजवादाचा झेंडा माओने तेथे फडकविला. हिंदूस्थानातही शेतकरी वर्गाला समाजवादी चळवळीशी कसे समरस करून घ्यावयाचे याचा गंभीरपणे विचार केला पाहिजे.

समाजवाद्यांचे ढोबळ मानाने दोन गट पडतात. त्यापैकी पहिल्या गटातील समाजवाद्यांचा शासन संस्थेला विरोध असतो तर दुसरे शासनसंस्थेचे पक्षपाती असतात असे अशोक मेहतांचे मत आहे. केबियन व सोशल डेमॉक्रॅट्स हे शासनसंस्थेला अनुकूल होते तर पिल्वणूकीचे साधन बनलेली शासनसंस्था नष्ट झाली पाहिजे असे कांहीचे मत आहे. गिल्ड समाजवादी व सिंडीकॅलिट्स हे शासन संस्थेला तीव्र विरोध करतात. त्यांच्या मते शासन संस्था हे पिल्वणूक करण्याचे एक हत्यार आहे. परंतु काही समाजवाद्यांचा शासनसंस्थेला तीव्र विरोध नसतो. काही विशिष्ट परिस्थितीतच ते विरोध करतात. ती परिस्थिती पालटली तर ते शासनसंस्थेचा पुरस्कारही करतात. शेवटी समाजवादाचे स्वरूप हे समाजवादाचे उद्दिष्ट

काय असणार आहे यावरच अधिक अवलंबून असते असे अशोक मेहतांचे प्रतिपादन आहे. त्यांच्या मते समाजवादाच्या उद्दिष्टांचे दोन दृष्टिकोन असू शकतात. व्यवहारी दृष्टिकोन असणारे तर दुसरे स्वप्नाळू दृष्टिकोन बाळगणारा आहे. समाजवादाच्या मार्गाविषयीमुद्धा भिन्न भिन्न दृष्टिकोन आहेत. काही जणांचा सुधारणावादी मार्गावर विश्वास असते तर काहीजणांचा क्रांतिकारी मार्गावर विश्वास असतो. मार्क्स हा क्रांतीकारी मार्गावर विश्वास ठेवणारा होता.*

अशोक मेहता म्हणतात की, समाजवादात निरनिराळे विचारप्रवाह आहेत.

मार्क्सच्या आधीच्या सर्व समाजवाद्यांना स्वप्नदर्शी म्हणून ओळखले जाते. मार्क्सने प्रथम सखोल अभ्यासावरून समाजवादी तत्त्वज्ञान मांडले. स्वप्नदर्शी समाजवाद्यांचा कार्यक्रम किंवा विचारप्रणाली उदात्त होती पण वास्तवतेला धरून नव्हती. १९४८ साली मार्क्सने ‘कम्युनिष्ट मॅनिफेस्टो’ हे पुस्तक प्रकाशित करून जगाला धक्का दिला. या पुस्तकामुळे समाज परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या शक्तीचा परिचय प्रथमच झाला. समाज परिस्थितीचे अंचूक विश्लेषण करून समाजपरिवर्तन कोणत्या ऐतिहासिक नियमानुसार घडून येते हे मार्क्सने जगाला सांगितले. एक नवी दृष्टी दिली. मार्क्सपूर्वीचे समाजवादी हे नितीचा अवलंब करणारे होते पण मार्क्सने नीतिवादाएवजी इतिहासाच्या विकासाचे नियम दाखवून दिले. आर्थिक विकास कसा घडून येतो याचा अभ्यास करून त्याने असे दाखवून दिले की, उत्पादन शक्तीच्या विकासामुळेच अस्तित्वात असलेले हितसंबंध नष्ट होत जातील आणि व्यक्तिगत उत्पादनाएवजी सामुदायिक स्वरूपाचे उत्पादन होऊ लागेल. उत्पादन सामुदायिक होऊ लागले किंवा एका बाजुला स्वतःच्या मालकीची उत्पादन साधने नसलेला कामगार वर्ग अशी समाजाची विभागणी होईल. कामगाराला समाजवादाची ओळख झाली की त्यांच्यात जागृती घडून समाजवादी परिवर्तन घडवून आणण्याच्या कामी तो निर्णयिक भाग घेऊ

शकेल. सेंट सायमन, चार्लस मुरियर, रॉबर्ट ओवेन हे स्वप्रदर्शी समाजवादीदेखील कुशाग्र बुधीचे होते. त्यांची धारणा मोठी होती आणि उदात्त ध्येयाने ते प्रेरित झाले होते. “

समाजवाद म्हणजे काय ?

समाजवादात छपन प्रकार आहेत असे जर कुणी म्हटले तर आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही असे अशोक मेहता म्हणतात. त्यांच्या मते, समाजवादाचे प्रकार हे समाजवादी विचारांच्या चळवळीतील निरनिराळे टप्पे आहेत. त्या त्या पायरीवरून झालेले ते ते दर्शन आहे. प्रत्येक नवीन पाऊल पूर्वीची काही चूक दुरुस्त करून पुढे टाकलेले असते. त्या त्या काळात नवीन प्रश्न उभे राहतात. परिस्थिती बदलते. कधी अडचणी येतात तर कधी अनुकूल काळ असतो आणि समाजवादी विचार नवीन आकार घेतो. अशा रितीने ही विकासगती आपण पाहिली पाहिजे. तरच समाजवादी विचारांची वाट नीट समजून येईल.

अशोक मेहता पुढे म्हणतात की, समाजवाद ही काही जड जरठ कल्पना नव्हे. समाजवाद म्हणजे अविष्कार करीत राहिलेली महान सत्यता आहे. आपल्या विचारांचा निप्रयत्नांचा या अविष्कारावर परिणाम होत असतो. त्याच्यावर ठसा उमटत असतो. आपल्या अनुभवाने या विचारांत अधिक खोली नि गंभीरता येत जाते.

अशोक मेहतांच्या मते शास्त्रांचा समाजवाद म्हणजे समाजवादाची विटंबना आहे. सर्वकष, हुकूमशाही सत्तेकडे जायची जी वृत्ती, तिच्यातून तो निर्माण झालेला आहे. शास्त्रसमाजवाद मुख्यतः हिशेबी आहे. तो असंस्कृत आहे. भावनाशून्य आहे. शास्त्र समाजवाद समाजाला एक समाजपुरुष म्हणून मानतो. शास्त्र समाजवाद व्यक्तिकडे तांत्रिकदृष्टीने पाहतो. प्रत्येक व्यक्तीचा स्वतंत्र विकास व्हावा ही गोष्ट शास्त्रसमाजवाद मानीत नाही. सर्वकश अशी शास्त्रांची सत्ता हे शास्त्र समाजवादाच्या पुरस्कृत्याचे म्हणणे आहे. हे त्यांचे ध्येय आहे. हा समाजवाद गुलामगिरीकडे नेणारा आहे.

अशोक मेहता म्हणतात की, समाजवादी पक्षांत दोन गोष्टींवर मतभेद आहेत. साध्यांविषयी आणि साधनांविषयी काही समाजवादी स्वभावतःच स्वातंत्रतावादी असल्यामुळे राज्यतंत्रावर त्यांचा विश्वास नसतो. तर काहींना शासनसंस्थेत मानवाच्या धडपडीचे, आशा-आकांक्षांचे परिपूर्ण फलीत दिसते. बहुतेक समाजवादी साधारणतः असे म्हणतात की, सामाजिक स्थित्यंतर, सामाजिक परिवर्तन घडवून आणायाचे असेल तर सहकारी प्रयत्नांची कास धरायला हवी. तर काही मूळभर समाजवादी असेही मानणारे आहेत की परिवर्तन वैयक्तिक असते. हृदयात जे ईश्वरी राज्य आहे त्यांचे भान आधी यावे लागते. खिस्ती समाजवादी नामानुरूप खिस्ती धर्माच्या शिकवणीपासून स्फूर्ती घेतात. काही लोक समाजवाद समता आणील या नैतिक ध्येयाने आकृष्ट होऊन समाजवादी झाले. खिश्चन समाजवादी नितीपेक्षा धर्माला अधिक महत्व देतात. हे समाजवादी कधीही जनतेला चैतन्य देऊ शकले नाहीत. त्या समाजवादाने सार्वजनिक चळवळीचे स्वरूप कधीच घेतले नाही.

साथी अशोक मेहता वर्ग - विमुहाबध्दलही विवेचन करताना म्हणतात की, समाजवाद आज एक प्रचंड शक्ती आहे. समाजवादी झेंड्याखाली सर्व देशांची शोषित जनता आज आकृष्ट होत आहे. याचे श्रेय मार्क्स आणि एंगल्स यांनाच आहे. समाजवाद्यांच्या शस्त्रागारातील सारी शस्त्रे यांच्या लिखाणांनी निर्माण करून दिली. या दोघांनी जो समाजवाद सांगितला त्याला शास्त्रीय समाजवाद असे म्हणतात. सामाजिक विकासाचे त्यांनी नियम शोधून काढले आणि त्यांनी दाखवून दिले की भांडवलशाही अर्थपद्धतीची समाजवादी उत्पादन पद्धतीत परिणती होणे अपरिहार्य आहे. भांडवलदारांच्या मिरासदारीचे रक्षण करणारे जे आर्थिक सिध्दांत मँडळ स्थित यांनी मांडले तेच अर्थशास्त्राचे नियम भांडवलशाही उल्थून टाकण्याचे कारस्थान रचित आहेत. त्या नियमानुसारच भांडवलशाही नष्ट होणार आहे असे मार्क्स-एंगल्सनी दाखवून दिले. ही जी क्रांती होणार

आहे तिची प्रसूतिका श्रमजीवी वर्ग आहे. म्हणून मार्क्सवादाची भव्यता यात आहे की त्याने कामगार आपल्या प्रत्येक दुशीने मानवी प्रगतीचे काम पुढे नेत असतो हे सिध्द केले. मार्क्सवादाने हा वर्ग विग्रहच क्रांतीची प्रेरकशक्ती आहे असे उद्घोषिले. भवितव्याचे गतिचक्र म्हणजे हा वर्गविग्रह आहे. विज्ञानातील व तत्त्वज्ञानातील निराकार मनुष्य मार्क्सच्या शिकवणीत सामाजिक मनुष्य म्हणून उभा करण्यात आला आहे. समावादासंबंधीच्या विस्कळीत विचारांचा मार्क्सने जणू कायापालट केला. त्याने आपल्या अंगच्या बुधीने समाजवादाला सुव्यवस्थित तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप दिले.

अशोक मेहता पुढे म्हणतात की, समाजवादाकडे सुधारणावादी दृष्टीने जाता येईल अशी मार्क्सची विचारसरणी नाही. समाजवाद क्रांतीनेच आणता येईल असे तो सांगतो. १८४८ साली युरोपमध्ये क्रांतीची जी लाट उसळली त्यात मार्क्स सामील झाला. १८७१ मध्ये काही महिने जी श्रमजीवी सत्ता पॅरिस कम्यूनने क्रांती करून स्थापिली तिचे मार्क्सने अपूर्व असे स्वागत केले. मार्क्सचे आर्थिक सिध्दांत आर्थिक अरिष्टांवर उभारलेले होते आणि उत्पातातून ते वाढीस लागत होते. या उलट ब्रिटीश केबियन समाजावादी जर्मनीतील फेरवादी समावादी व इतर समाजवादी हे सनदशीर मार्गाना अधिक मानणारे होते. त्यांची दृष्टी सुधारणावादी, उत्क्रांतवादी होती. एकेक सुधारणा करीत एक दिवस समाजवाद संपूर्णपणे आणू अशी त्यांची आशा म्हणून मार्क्सप्रणीत ध्येय मान्य करूनही मार्ग पृथक पृथक राहिले. सुधारणावादी मार्ग की क्रांतीकारी मार्ग याविषयी अटीतटीचे वादविवाद सुरु झाले. या चर्चा चालू असताना काही समाजवादी लोकांना अशी भिती वाटली की समाजवादी शासनसंस्थेतूनही एखादी नवीन नोकरशाही जन्माला यायची केबियन आणि जर्मन सोशल डेमोक्रॅट्स लोक हे अशा नोकरशाहीकडे झुकणारे होते. म्हणून अनेक दृष्टीने विचार करणारे समाजवादी विशेषत: लॅटिन देशातील अशान्त झाले. उद्योगधंद्यावर, कारखान्यांवर जी

सामाजिक सत्ता असायची तिचे स्वरूप काय असणार? ती कोणत्या प्रकारे संघटित केली जाणार यावर त्यांनी आपले लक्ष अधिक केंद्रित केले. समाजवाद हे जर सर्वमान्य क्षेत्र व्हायला हवे असेल तर केवळ गिन्हाईकांच्या इच्छाच पूर्ण करून भागणार नाही तर उत्पादकांच्या इच्छाही लक्षात घ्यायलास हव्यात. मनुष्य उत्पादकही आहे आणि ग्राहकही आहे. या त्याच्या दोन्ही वृत्तींना जेणेकरून समाधान मिळेल अशा प्रकारचे समाजवादी ध्येयाचे स्वरूप असायला हवे. कामगार जे काम करतो त्या कामात तो जेव्हा सृजनशील वृत्तीने भाग घेतो त्या कामाच्या संघटनेत आपणही भाग घेतला आहे असे जेव्हा त्याला वाटते तेंहाच तो सुखी होतो या विचारांतून उद्योगधंद्यातील स्वराज्याची कल्पना निघाली. काही विचारवंतांनी आणि काही कामगार संघटकांनी या उत्पादक कामगार संघटना प्रमाणातीत महत्व दिले. हे कामगार संघ म्हणजे जणू स्वायत्त संस्थाच असे त्यांनी उच्चरवाने सांगितले. शासनसंस्थेचे कार्य हे सारे त्या धंद्यातील उत्पादक संघटन्याचे आपल्या हाती घेतील असे त्यांनी मांडले. समाजवादाच्या सिध्दीसाठी राजकीय चळवळीची जरुरी नाही असे ते प्रतिपादीत संघटित कामगारांच्याच प्रत्यक्ष चळवळीवर सारा भरवसा ठेवण्यात आला. भांडवलशाही राज्यव्यवस्था फेकून देण्यासाठी सार्वत्रिक संप हे साधन साधण्यात आले. अशा संपानेच समाजवादी रामराज्य येईल असे ते सांगू लागले. कामगारांचे उत्पादक संघाचे जे हे आवश्यक स्वरूप त्यालाच सिंडीकॅलिझम असे म्हणतात. याविरुद्ध प्रतिक्रिया निर्माण होणे स्वाभाविक होते. त्यानुसार समाजवादी शासनपद्धतीत कामगारांना किती स्वातंत्र्य मिळणार याविषयी वाद सुरु झाले. सत्ता हाती घेण्यासाठी कामगारांची उत्सुकता कमी झाली. पुन्हा एका महापुरुषांच्या प्रज्ञेची गरज होती अशा वेळी लेनिनचा उदय झाला पण त्याने स्वच्छ सांगून टाकले की कोणाताही बदल करून घ्यावयाचा असेल त्याची गुरुकिळी राज्यसंस्था हाती घेणेही आहे. लेनिनचे ध्येय असे होते की कामगार लढ्याचे तंत्र वापरून

राज्यसत्ता काबीज करु शकतील असे तंत्र निर्माण करणे. त्यासाठी त्याला एकजिनशी पक्ष स्थापन करावा लागला. त्यासाठी त्याला सर्वकष अशा हुकूमशाही पद्धतीचाही अवलंब करावा लागला. लेनिनला दिसले की स्वातंत्र्यासाठीच स्वातंत्र्य काही दिवस दूर राहिलेले बरे. एक दिवस कामगारांनी बंड करून सत्तातंत्र काबीज करून स्वतंत्र होणे त्याला हवे होते. समाजात वर्गविग्रह असतो. हा वर्गविग्रहच निर्णयिक असतो. लेनिन वर्गविग्रहाच्या तत्वाला चिकटून बसला. रशियात लेनिन विजयी झाला. अशा प्रकारे समाजवादी विचारसरणीवर नाना प्रकारचे संस्कार होत आले आहेत असे अशोक मेहतांचे विवेचन आहे. प्रत्येक नवीन संप्रदायाने समाजवादी सिध्दांतास नवीन पैलू दिला आहे.^५

समाजवादी व शासन संस्था -

अशोक मेहता म्हणतात, लोकशाहीपूर्ण समाजवादातच समाजवादाची जोपासना होऊ शकते. तेंव्हा अशा तन्हेची शासनसंस्था निर्माण करून ती कायम टिकविणे हे त्यांचे कर्तव्य ठरते असा विधायक दृष्टिकोन काही समाजवादी मानतात. याउलट शासनसंस्था ही जनतेची पिळवणूक करण्याचे एक साधन आहे असा एक दृष्टिकोन आहे यांना सिंडिकलिष्ट असे म्हणतात. शासनसंस्थेकडे विधायक दृष्टीने पाहण्याची शिकवण प्रथम लासालने दिली. शासनसंस्थेला कामगार वर्गाच्या दास्याविमोचनाचे साधन बनवावे असे त्याला वाटे म्हणून कामगारांनी प्रौढ मताधिकाराची मागणी करून त्यासाठी लढे दिले पाहिजेत असे तो म्हणे आणि एकदा प्रौढ मतदानाचा हक्क मान्य करण्यात आला म्हणजे कामगार वर्ग जागृत व संघटित असेल तर आपल्या बहुमताच्या जोरावर तो सरकारी यंत्रणा ताब्यात घेऊ ती आपल्या हितासाठी राबवू शकेल अशी त्याची विचारसरणी होती. फेब्रियन समाजवाद्यांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर फार भर असे. छोट्या छोट्या संस्थांनादेखील महत्व प्राप्त होऊ त्यात नवा जोर निर्माण व्हावा आणि मुख्य म्हणजे त्या संस्थात खरीखुरी लोकशाही रुढ व्हावी

यासाठी त्यांची घडपड चाललेली असे. सिंडीकॅलिस्ट व कम्युनिष्ट मात्र शासनसंस्थेकडे विरोधकाच्या दृष्टिकोनातून पहात असत. सर्वसाधारणपणे जे लोकशाही विरोधी शासनसंस्थेच्या काळात वावरत होते त्यांनीच तिच्याबद्दल विरोधी दृष्टिकोन स्वीकारला असल्याचे आढळून येते. लेनिनने शासनसंस्थेवर अत्यंत कडक टीका केलेली आहे. शासनसंस्था ही नेहमी एक वर्गाच्या अधीन असते इतकेच नव्हे तर समाजावर त्या वर्गाची हुकूमशाही लादण्याचे ते एक साधन असते असे लेनिनचे प्रतिपादन होते. १८७५ साली गोवा येथे भरलेल्या जर्मन सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्षाच्या अधिवेशनावर टीका करताना मार्क्सने असे म्हटले आहे की “भांडवलशाही व कम्युनिष्ट समाज यांमध्ये स्त्यंतराचा किंवा संक्रमणाचा काळ जावा लागतो. या राजकीय संक्रमणाच्या काळात सरकार कामगार वर्गाच्या क्रांतिकारी हुकूमशाहीचे स्वरूप धारण करते. त्याखेरीज समाजवादी समाजव्यवस्था अस्तित्वात येऊ शकत नाही.” परंतु शासनसंस्थेच्या या महत्वपूर्ण अवस्थेविषयी मार्क्सने अधिक स्पष्टीकरण केल्याचे आढळत नाही. मार्क्सच्या वरील सिद्धांतावर लेनिनच्या विचारसरणीची उभारणी झालेली आहे.^४

शासनसंस्थेविरोधी भूमिका घेणाऱ्यांच्या मते सरकार हे एका वर्गाचे असते असे मत आहे. लेनिनच्या विचारांची मूळ बैठक हीच आहे. या विचारांच्या लोकांचे असे मत असते की समाजात आर्थिकदृष्ट्या जे सर्वात प्रबळ असतात त्यांचाच शासनसंस्थेवर ताबा असतो. त्यांच्या हाती समाजाच्या आर्थिक नाडया असतात. तेच शासनसंस्थेचे स्वरूप ठरवितात हे सर्वसाधारणे बरोबर आहे असे अशोक मेहता म्हणतात. पण जोपर्यंत सामान्य माणसाला प्रौढ मताधिकार मिळत नाही तोपर्यंतच हे बरोबर ठरते.

अशोक मेहता पुढे म्हणतात की समाजवादाचे दूध प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल तर त्यासाठी मात्र विधायक शासनसंस्थेचे भांडेच वापरले पाहिजे. विधायक प्रवृत्तीची जोड

शासन संस्थेला मिळाली नसेल तर समाजवादाची भाषा करणे फोल ठरते- काही विशिष्ट परिस्थितीच शासनसंस्थेला वर्गीय स्वरूप प्राप्त होऊ शकते. अशा वेळी वर्गीय सरकार समाजवादाच्या दिशेने प्रगती करण्याच्या दृष्टीने मुळीच उपयुक्त ठरणार नाही किंवा समाजवादी अर्थव्यवस्था निर्माण होण्यासाठी भांडवलशाहीकडून जी कामगिरी बजावली जावी लागते तिही अशा सरकारला पार पाडता येणार नाही. त्याचप्रमाणे शासनसंस्थेत विधायक प्रवृत्ती नसतील तर सत्ता हाती येऊही समाजवादी चळवळ यशस्वी होऊ शकणार नाही असे समाजवाद व शासन संस्था या विषयी अशोक मेहतांचे प्रतिपादन आहे.

समाजवादाचे अर्थशास्त्र -

समाजवादी अर्थशास्त्र उदयास आल्याशिवाय समाजवादी समाजाची चित्रे रंगवीत बसणे स्वप्नवादी ठरेल असे मार्क्स म्हणत असे. अशोक मेहतांच्या मते मार्क्सच्या काळात ते बरोबर होते पण आधुनिक काळात ते समर्थनीय ठरणार नाही. आज जगाचा काही भाग भांडवलशाही व्यवस्थेखाली आहे तर काही भागात समाजवाद स्थापन झाला आहे. अशा ऐतिहासिक काळात आपण वावरत आहोत. म्हणून मार्क्सच्या या दृष्टिकोनाबरोबरच समाजवादी व्यवस्थेच्या समस्यांचाही विचार केला पाहिजे. अशोक मेहतांच्या मते, समाजवादी अर्थव्यवस्थेत निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांचा विचार करण्याइतकी सवड त्याला मिळाली नाही. ते पुढे म्हणतात की मार्क्सची अर्थशास्त्रीय विचारसरणी श्रममूल्य सिध्दांतावर उभारलेली आहे. श्रम हेच संपत्तीचे एकमेव साधन असते हा त्या विचारसरणीचा पाया आहे. श्रममूल्य सिध्दांताचा मुख्य धागा असा की श्रमामुळेच वस्तूची निर्मिती होऊ शकते. श्रमाशिवाय वस्तूचे उत्पादन होऊच शकत नाही. जेवढया किंमतीचे श्रम केले असतील त्यापेक्षा उत्पादित वस्तूची किंमत जास्त असते. श्रमाची किंमत आणि खर्च झालेल्या श्रमाचे मूल्य यात मूलतःच फरक आहे. श्रमाची किंमत म्हणजे कामगाराला तो जिवंत रहावा म्हणून

देण्यात येणारी मजूरी. वस्तूची किंमत म्हणजे वस्तू निर्माण करण्यासाठी जेवढी श्रमशक्ती खर्च झालेली असते तिचे मूल्य मजूरी करणारा कामगार आपली श्रमशक्ती भांडवलदाराला विकतो आणि भांडवलदार उत्पादित वस्तूंत समाविष्ट झालेली कामगाराची श्रमशक्ती विकीत असतो. त्यावरच श्रममूल्य सिध्दांत आधारलेला आहे. हा सिध्दांत विनिमय मूल्यावर आधारलेला आहे. कामगार मालकाकडे जर दहा तास काम करीत असेल तर त्याच्या चार तासाच्या श्रमातून मालकाला नफा मिळतो. नफा म्हणजे ज्याच्यासाठी मजूरी द्यावी लागली नाही असे श्रम. यालाच अतिरिक्त मूल्य असे म्हणतात. हे अतिरिक्त मूल्य मिळावे या एकाच हेतूने भांडवलशाहीत उत्पादन होत असते असे मार्क्स म्हणतो. यातून कामगाराची पिलवणूक होत जाते.

अशोक मेहता पुढे म्हणतात की, भांडवलशाही विकासाच्या सुरुवातीला भांडवल ज्या पद्धतीने साठत गेले त्यालाच भांडवलाचा प्राथमिक संचय असे म्हणतात. एकदा भांडवलशाहीचा संपूर्ण विकास झाला आणि भांडवलशाही अर्थपद्धती एकदा कायम झाली म्हणजे अनेक प्रकारे भांडवलाचा संचय होऊ लागतो. आज तर अशी परिस्थिती आहे की औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेल्या देशात भांडवलशाहीची फाजील वाढ झाली आहे. भांडवलाचा प्राथमिक संचय करण्याचे दोन मार्ग आहेत. यापैकी एक मार्ग म्हणजे शेतकऱ्यांची जमीनीवरून हकलपट्टी करणे, उदा. इंग्लंडमध्ये शेतकऱ्यांची जमीनीवरून हकलपट्टी केल्यामुळे शेतकरी कामगार म्हणून कारखान्यात भाग घेऊ लागला. दुसरा मार्ग म्हणजे बेकारांची भली मोठी सेना उभी करणे. अशा पद्धतीने आजही पिलवणूक सुरुच आहे. म्हणून भांडवलशाही पद्धतीस मात्स्य न्याय लागू पडतो. मक्तेदारी निर्माण होण्यासाठी परिस्थिती सतत निर्माण होत असते- भांडवलाचे केंद्रीकरण हे मक्तेदारीचे प्रमुख वैशिष्ट होय.^{१०} भांडवलाचे केंद्रीकरण म्हणजे जास्त जास्त भांडवल कमी कमी लोकांच्या हाती

एकवटत जाणे आणि नियंत्रणाचे केंद्रीकरण म्हणजे एखाद्या कंपनीची व कारखान्याची मालकी अनेकांत विभागलेली गेलेली असली तरी तिच्यावरील नियंत्रण मात्र काही थेडयाच लोकांच्या हाती राहणे. म्हणून अशोक मेहता असे प्रतिपादन करतात की भांडवल किंवा मालकी यांचे केंद्रीकरण आणि नियंत्रणाचे केंद्रीकरण या दोन गोष्टी अगदी निरनिराळ्या असतात आणि त्या एकमेकीपासून अलगाही करता येतात. त्या तशा अलग अलग करता येणे हेच आधुनिक भांडवलशाहीचे वैशिष्ट असून समाजवादाची बीजेही त्यातच साठविलेली आहेत. भांडवलशाही गतिशास्त्राचे जे नियम दिग्दर्शीत केले आहेत त्यावरुन भांडवलशाहीतील अंतर्विरोधाचे रहस्य उलगडू शकेल हे अंतर्विरोध अटळ किंवा अनिवार्य आहेत. उत्पादन अनियमितपणे किंवा मन मानेल तसे होऊ लागले म्हणजे एक वेळ अशी येते की उपभोग्य वस्तूंचा पुरवठा भरमसाठ होऊ लागतो. हे उत्पादन वाढत गेले म्हणजे भांडवलाला धोका निर्माण होतो कारण राष्ट्रीय उत्पन्नातील कामगार वर्गाचा हिस्सा वाढत्या प्रमाणावर असेल तरच ते भांडवल बाजारपेठेतून काढून घेता येते पण कामगारांचा हा हिस्सा खरोखरी वाढत गेला तर भांडवलाचा संचय निर्माण होण्याची प्रक्रिया धोक्यात येते. अशा तंहेने भांडवलशाहीतील उत्पादन वाढीची प्रवृत्ती आणि त्यासाठी असणारी भांडवलाच्या वाढीची गरज यात अंतर्विरोध कसा निर्माण होत जातो हे लक्षात येते.^{११}

अशोक मेहता पुढे म्हणतात की मार्क्सने भांडवलशाहीतील जे अंतर्विरोध दाखवून दिले. त्यामुळेच भांडवलशाहीतील आर्थिक अरिष्टांची अपरिहार्यता स्पष्ट झाली. भांडवलशाहीचा विकास हा कधी सरळ रेषेत होत नाही तर त्यात चढ उतार झाल्याचे आढळते. भांडवलशाहीतील अंतर्विरोधामुळे आर्थिक अरिष्टांची परंपरा आढळते. त्यापैकी कांही अरिष्टे ही तात्कालिक असतात. अरिष्टांचा काळात बिघडलेला समतोल पुन्हा प्रस्थापित करून विकासाच्या मार्गावर नव्याने पदार्पण करता येते. परंतु अखेरीस अशी एक

वेळ येते की ज्यावेळी हे अरिष्ट उन्तप्ती ठरते आणि भांडवलशाहीच्या चौकटीला धक्का लागू न देता त्याचे निवारण करणे अशक्य होऊ बसते. भांडवलशाहीत येणारे प्रत्येक अरिष्ट हे विनतोड आहे अशी समजूत करून घेतल्यामुळे च मार्क्सला क्रांती अगदी कोपन्यावरच येऊ पोहोचली असे वाटू लागले पण तो हे विसरला की सामाजिक क्षेत्रात प्रसववेदना झाल्या म्हणजे प्रत्येक वेळी काही नवे जन्मास येतेच असे नाही. क्रांती आर्थिक स्थित्यंतरापूर्वी घडून येत नाही तर सामाजिक स्थित्यंतरानंतर घडून येते. क्रांती ही सामाजिक किंवा आर्थिक स्थित्यंतराची नंदी नसून ती त्याचे भरतवाद्य ठरते. आर्थिक विकास व राजकीय व्यवस्था यात तफावत पडत गेली म्हणजे क्रांती घडून येते.

मार्क्सवाद्यांच्या मानाने फेब्रियनवादी जास्त विनम्र वाटतात पण समाजाच्या दृष्टीने भक्कम आर्थिक धोरणाची सूत्रे कोणती असली पाहिजेत याचे विवेचन करणे यापलिकडे फेब्रियन विचारसरणीची मजल गेली नाही. फेब्रियन विचारसरणीचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे विचारांची विवेचक पद्धती हे होय. फेब्रियन विचारसरणी व्यवहारवादी व वस्तुस्थितीवर आधारलेली आहे.^{१३} फेब्रियन विचारवंत मूल्याच्या सीमांत उपयोगितेच्या सिध्दांतावर विश्वास ठेवतात. ब्रिटन व स्वीडन या देशातील अर्थशास्त्रज्ञांनी मार्जिनल युटिलिटीचा सिध्दांत प्रसृत केला. मात्र मार्जिनल युटिलिटीचा सिध्दांत भांडवलशाहीच्या चौकटीत राहूनच विचार करतो. मार्क्सने भांडवलशाही चौकटीच्या बाहेर राहून भांडवलशाहीचे निरीक्षण केले होते. अशोक मेहता असे प्रतिपादन करतात की, फेब्रियनवाद्यांची समाजवादी विचारसरणी विश्लेषणात्मक दृष्टीकोनावर आधारलेली आहे. भांडवलाच्या एकत्रीकरणावर समाजाचे नियंत्रण बसविणे हे त्यांच्या विचारसरणीचे मुख्य सूत्र आहे. भांडवलशाहीमध्ये मक्तेदारीची प्रवृत्ती अंगभूतच असते हे फेब्रियनवादी मान्य करतात. परंतु त्यांच्या मते भांडवलाच्या एकत्रीकरणाला बंदी करून आणि एकत्र आलेल्या मोठमोठया कंपन्यांचे

विसर्जन करण्यास भाग पाढून या प्रवृत्तीला आळा घालता येऊ शकेल असे ते मानतात. त्यासाठी सरकारला सतत डोळयात तेल घालून कार्यरत रहावे लागेल किंवा कर लाढूनही मक्तेदारीची ही पध्दती मोडून काढता येईल. परंतु या बाबतीतील योग्य मार्ग म्हटला म्हणजे सरकारने अशा कंपन्यांचा कारभार आपणांकडे घेऊ त्यातून मिळणारा नफा राष्ट्राच्या मालकीचा करून टाकणे हा होय.^{१३}

अशोक मेहता म्हणतात की अविकसीत किंवा मागासलेल्या देशांत कोणकोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते हे समजून घेण्याच्या वृष्टीने रशियातील घटनांचा अभ्यास करणे उद्बोधक ठरेल. कम्युनिष्टांनी सत्ता हस्तगत केली त्यावेळी रशिया आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला होता. जुन्या परंपरागत पध्दतीने शेतीची मशागत केली जात होती. उद्योगधंद्याची फारशी वाढ झालेली नव्हती आणि लोकांचे राहणीमानही अत्यंत निकृष्ट दर्जाचे होते. झारच्या श्रमदानातील रशियाचे आर्थिक जीवन मोडकळीस आले होते. यामुळेच कम्युनिष्टांना सत्ता हस्तगत करता आली. उध्वस्त झालेल्या आर्थिक जीवनाची नव्याने उभारणी करण्याची जबाबदारी कामगारवर्गाच्या नव्या सरकारवर येऊ पडली.

बुखारिनने सुचविलेला मार्ग सगळ्यात सोपा व कमीत कमी जिकीरीचा होता. त्याने असे सुचविले की शेतकऱ्यांच्या जमीनींना हात न लावता त्यांना जास्तीत जास्त उत्पादन करून दिले पाहिजे आणि सहकारी पध्दतीवरील खरेदी-विक्री कर्जाची सोय यासारख्या नित्य लागणाऱ्या सवलती उपलब्ध करून देऊ त्यांना सहकारी शेतीला अनुकूल करून घेतले पाहिजे आणि मग सहकारी शेतीच्या सहाय्याने शेतीव्यवसाय किफायतशीर बनविला पाहिजे. त्यायोगे जे उत्पन्न येईल त्याचा उपयोग इतर क्षेत्रातील उत्पादन वाढीसाठी सहज करून घेता येईल. औद्योगिक क्षेत्रांबाबतही त्यांचे हेच प्रतिपादन होते. कारण त्यावेळेपर्यंत बहुतेक सर्व महत्वाचे उद्योगधंदे सरकारने आपल्या ताब्यात घेतले होते. मोठमोठ्या उद्योगधंद्यावर

कामगार वर्गाची सत्ता प्रस्थापित झालेली असल्याने लहान लहान कारखाने किंवा छोट्या प्रमाणावरील उद्योगधंदे कारागिरांकडे किंवा खाजगी मालकांच्या हाती राहू देण्यास हरकत नव्हती. कारण औद्योगिक क्षेत्रातील सर्व मोक्याच्या जागा कामगार वर्गाच्याच हाती होत्या. त्यामुळे छोटे उद्योगधंदे खाजगी मालकांच्या हाती राहू देण्यास कसलाच धोका नव्हता.

याउलट ट्रॉटस्कीचे प्रतिपादन असे होते की, झपाट्याने औद्योगीकरण घडवून आणता आले तरच देशाला समाजवादाच्या रोखाने पुढे नेता येईल आणि क्रांतीमुळे झालेले फायदे टिकवून धरता येतील. त्याला देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा अत्यंत त्वरेने विकास झाला पाहिजे असे वाटे व असा विकास घडवून आणावयाचा असेल तर देशात भांडवलशाहीचे जे अवशेष उरले असतील त्यांच्याबरोबर सतत लढा देत राहिले पाहिजे. वर्गसंघर्षाची धार जास्तीत जास्त वाढवली तरच औद्योगीकरण झपाट्याने होऊ शकेल अशी त्यांची समजूत होती. याच्या प्रतिपादनातील मुख्य मुद्दा असा होता की अविकसीत देशाची सांगड अत्यंत पुढारलेल्या अशा देशाबरोबर धातल्याशिवाय त्या देशात समाजवादी अर्थव्यवस्था निर्माण करताच त्याचे म्हणणे असे होते की, रशियात समाजावादाची उभारणी करावयाची असेल तर जर्मनीसारख्या देशात क्रांती घडवून आणणे अत्यावश्यक ठरेल. औद्योगिकदृष्ट्या पुढे गेलेल्या म्हणजेच विकसीत देशात कामगार क्रांती घडून आली तर अविकसीत देशांना समाजवादाच्या उभारणीसाठी लागणारा भांडवलाचा पुरवठा, तांत्रिक सहाय्य आणि सांस्कृतिक नेतृत्व याबाबतीत खूप सहाय्य मिळू शकेल.

अशोक मेहता म्हणतात की, स्टॅलिनने सुचविलेला उपाय बुखारीन व ट्रॉटस्की या दोघांपेक्षा वेगळा होता. त्याच्या मते एका देशांतही समाजवादाची स्थापना करता येणे शक्य आहे. शेतीचे सामुदायिकीकरण करून आणि औद्योगिकरणाची गती खूप वाढवून समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा पाया घालता येईल. यावर अशोक मेहता असे म्हणतात की देशात

समाजवाद स्थापन करावयाचा याचा अर्थ त्या देशातील जनतेला आपापली पोटे आवळण्यास सांगावयाचे. एका बाजूला जनतेवर दडपण आणून त्याचप्रमाणे तिला अधिकाधिक कामाला प्रवृत्त करण्यासाठी शक्य ते सर्व उपाय योजून उत्पादन वाढवित जावयाचे व दुसऱ्या बाजूला खर्चावर जास्तीत जास्त निर्बंध लादून तो कमीत कमी करीत जावयाचे असे केले तर त्यासाठी एवढी किंमत मोजणे अपरिहार्य आहे. एका बाजूला ट्रॉटस्की आपला चिरक्रांतीचा विचार मांडीत होता तर त्यावर उत्तर म्हणून स्टॅलिन एका देशातील समाजवादाचा आपला सिध्दांत कम्युनिष्ट पक्षाच्या गळी उतरवू पाहत होता.

सोबहीएट युनियनमध्ये विकास झापाट्याने घडून आला याची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे त्यांनी केलेल्या आर्थिक नियोजनाचा अवलंब होय असे अशोक मेहतांचे प्रतिपादन आहे.^{१४}

अविकसीत देशाच्या अर्थव्यवस्थेविषयी अशोक मेहता असे मत मांडतात की त्या देशांचा आर्थिक विकास साधावयाचा असेल तर त्यासाठी गरजेच्या वस्तूंचे उत्पादन करण्याएवजी भांडवली वस्तू निर्माण करण्यावरच जास्त भर द्यावा लागतो. ज्या प्रमाणात यंत्रसामुद्री खते इ.चे उत्पादन वाढत जाते त्याच प्रमाणात जनतेचे राहणीमानही उंचावत जाते. उपभोग्य व भांडवली वस्तूंचे परस्परांतील प्रमाण जितके जास्त असते तितके जनतेचे राहणीमान निकृष्ट असते. अविकसीत देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणावयाचा असेल तर अनेक गरजा प्रथम पुन्या कराव्या लागतात. अशोक मेहता पुढे म्हणतात की अविकसीत देशांत भांडवल उभारणीचे तीन मार्ग असू शकतात. पहिला मार्ग म्हणजे परंपरागत पद्धतीने शहरातून कामगार वर्गाची वस्ती वाढू देणे, जमीनविषयक कायद्यांतील जाचक निर्बंधामुळे शेतकरी त्याच्या जमिनीवरून उठविला जातो व त्याला आपले गाव सोडून शहराची वाट

धरावी लागते. अशा प्रकारे शहरातील कामगारांच्या संख्येत भर पडत जाते व औद्योगिक विकासाला त्याचा उपयोग होऊ लागतो.

कामगारांची संख्या वाढू लागली की बेकारांची फलटणच्या फलटण उभी राहते व तसे झाले म्हणजे त्याच्या श्रमशक्तीतील वाढाव्याचा फायदा उद्योगांदे भरभराटीस आणण्यासाठी होतो. भांडवलशाहीतील पिळवणूकीचा हा नियम समजला की भांडवलाच्या वाढीचे गुढ समजते. भांडवलशाहीत कामगारांचे अत्यंत चिपाड करून नंतर त्याला वाच्यावर सोडून दिले जाते. भांडवलाची उभारणी करण्याचा तिसरा मार्ग स्टॅलिनने दाखवून दिला तो म्हणजे शेतीचे सामुदायीकरण करणे आणि नागरिकांनी सक्तीने वेठबिगारीला जुंपून झपाटयाने औद्योगिकरण घडवून आणणे. प्रा. दातवाला त्यांनी या पद्धतीला सैबेरियातील प्रक्रिया अशी संज्ञा दिली आहे. स्टॅलिनचे भार ही वस्तुस्थिती नाकारण्याचे प्रयत्न करतात.

भांडवलाची उभारणी करण्याचा तिसरा मार्ग म्हणजे जनतेचे सहकार्य मिळविणे हा होय. तिला विश्वासात घेऊ देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणावयाचा असेल तर त्यासाठी अधिकाधिक त्याग आणि कष्ट सहन करण्याची कशी जरूर आहे. घाम, अश्रू आणि रक्त गाळल्याशिवाय देशाची भरभराट होणे कसे अशक्य आहे हे तिला नीट समजावून सांगणे. त्या मार्गाने जनता त्यागाला स्वच्छेने तयार होईल. याला भांडवल उभारण्याची लोकशाही प्रक्रिया असे म्हणता येईल.^{१६}

अविकसीत देशात खुली चर्चा घडवून आणावयाची असेल तर त्यात औद्योगिकरण किती झपाटयाने घडवून आणावे, भांडवलाच्या संचयाची गती काय असावी आणि त्यासाठी जनतेवर कष्टाचा आणि त्यागाचा बोजा किती मर्यादिपर्यंत लादावा सयासंबंधीचे जनतेचे मत अजमावे लागणार. हिंदुस्थानची साधनसामग्री मर्यादित असल्यामुळे तेथील विकासही मंदच असणार. सोन्हीएट युनियनचा विस्तार भारताच्या सहापट आहे पण लोकसंख्या मात्र

भारताच्या निम्मीदेखील नाही. त्यामुळे रशियात जमीन एवढी मुबलक आहे की शेतीचे सामुदायिकीकरण केल्यानंतर देखील तेथे प्रत्येक शेतकऱ्याला एकर-दोन एकर जमीन खाजगी मशागतीसाठी देता येणे शक्य होते. हिंदुस्थानची परिस्थीती याउलट आहे. लोकसंख्या अफाट असल्यामुळे साधनसामग्रीशी तिचा मेळ बसू शकत नाही. त्यामुळे भारतात भांडवल उभारावयाचे असेल तर त्यासाठी कष्टकरी जनतेला त्यागाला आणि कष्टाला उद्युक्त करावे लागेल.

लोकशाही हा समाजवादाचा आत्मा आहे असे अशोक मेहता म्हणतात. लोकशाही चौकटीशिवाय समाजवादी समाजरचनेची कल्पनाच करता येणार नाही. सक्तीचे सामुदायिकरण याचा अवलंब करून समाजवादी अर्थव्यवस्था कधीही निर्माण होणार नाही. त्यायोगे कदाचित आर्थिक विकास घडून येईल पण समाजाचे दास्यविमोचन होणार नाही. तुम्हाला खन्या अर्थाने समाजवादाची उभारणी करावयाची असेल तर आर्थिक नियोजन करतानादेखील लोकशाही मार्गाचाच अवलंब करावयास हवा म्हणजे आर्थिक विकासाच्या निरनिराळ्या योजना जनतेसमोर येऊ देऊ त्यातून योग्य वाटेल तिची निवड करण्याचा जनतेचा अधिकार मान्य करण्यात आला पाहिजे. जनतेने स्वखुशीने त्यागाला आणि श्रमाला तयार झाले पाहिजे. समाजवादाची प्रस्थापना करावयाची असेल तर लोकशाहीचा स्वीकार आपल्याला करावाच लागेल आणि लोकशाही हवी असेल तर त्यासाठी आर्थिक समानतेची कास धरावी लागेल असे अशोक मेहतांचे समाजवादी अर्थशास्त्राविषयी विवेचन आहे.^{१६}

समाजवाद आणि संस्कृती -

अशोक मेहता म्हणतात की, मार्क्सने संस्कृतीसंबंधाने जो सिधांत मांडला आहे तो सर्वसाधारणपणे इतिहासजन्य भौतिकवाद किंवा इतिहासाची अर्थशास्त्रप्रणित संगती म्हणून ओळखला जातो आणि मार्क्सच्या यासंबंधीच्या तत्वज्ञानाविषयक विवेचनाला विरोध

विकासवाद अशी संज्ञा आहे. समाजवादाचे अर्थशास्त्र व राजकारण यात प्रस्थापित वर्ग, मालमत्तेच्या अनुषंगाने त्यांचे एकमेकांशी असलेले नाते, उत्पादन साधनांवरील मालकी उत्पादक शक्ती व तिचे संकलन आणि उत्पादन साधनांवरील मालकी हक्कांचे परस्परसंबंध इ. बाबी नहत्वाच्या ठरतात. मार्क्सच्या मते समाजाची राजकीय जडणघडण या बाबींवरुनच ठरत असते. आपल्या संस्कृतीसंबंधीच्या सिधांतालाही हाच नियम लागू पडतो असे मार्क्स म्हणतो. १८८३ साली मार्क्सने असे लिहून ठेवले आहे की समाजातील शासनव्यवस्थेचा पृथक्पणे विचार केला तर त्यांचे नीट आकलन होऊ शकणार नाही. मानवी मनाची होत गेलेली प्रगती त्यासाठी आपल्याला विचाराने घ्यावी लागेल. हेगेलनेही नागरी समाजाची अर्थव्यवस्थेची राजकीय बाजू ठरविताना नागरी समाजाची सर्व लक्षणे विचारात घ्यावी लागतात असे म्हटले आहे.

अशोक मेहता पुढे म्हणतात की, समाजाच्या अर्थव्यवस्थेतील उत्पादक शक्तींचे सामर्थ्य आणि मालकी हक्कानुसार पडणारी वर्गवारी यावरुन त्या समाजातील संस्कृतीचे निकष ठरतात. ज्या समाजात भिक्षूक वर्गाचे प्रभुत्व असेल त्या समाजाची संस्कृती आर्थिक कर्मकांडावर आधारलेली असते. तेथील शासनसंस्था देखील धर्मसंस्था असते. सरंजामशाही समाजव्यवस्थेतून खास सरंजामी स्वरूपाची संस्कृती उदयास आली. सरंजामशाही समाजाचे प्रमुख लक्षण म्हणजे सरंजामदार किंवा जमीनदार आपल्या जमीन-जुमल्यावरुन फेरफटका मारी व त्या जमिनीतून येणाऱ्या खंडाची हवी तशी उधळपट्टी करी. सरंजामी समाजापेक्षा भांडवलशाही समाजातील सांस्कृतिक मूल्यांचे स्वरूप भिन्न असल्याचे दिसते. भांडवलशाही समाजात पैशाचा छनछनाट हाच संस्कृतीचा मूलगाधार समजला जातो.^{१७}

अर्थरचनेचा ज्याप्रमाणे समाजातील कायदेकानुंवर परिणाम घडून येत असतो. त्याचप्रमाणे धार्मिक श्रधा, तत्वज्ञानविषयक समजुती, सामाजिक रितीरिवाज याचाही परिणाम घडून येत असतो. शेवटी सांस्कृतिक विकासाची अर्थशास्त्रीय संगती लावीत असताना त्यात अर्थव्यवहाराची बाब महत्वपूर्ण ठरते. पण ती एकमेव नसते असे अशोक मेहतांचे प्रतिपादन आहे. अशोक मेहता म्हणतात की, एंगल्सने असे लिहून ठेवले आहे की, “भौतिकवादाच्या अनुषंगाने इतिहासाची संगती लावण्याचा प्रयत्न करीत असताना एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की प्रत्यक्ष जीवनात सतत होत असलेले उतपादन हीच सरतेशेवटी त्या संबंधातील निर्णायक बाब समजली पाहिजे. भौतिकवादात आर्थिक प्रेरणा महत्वाची मानली जाते हे खरे पण त्याबरोबरच वर्गसंघर्षाची राजकीय संदर्भात होणारी अभिव्यक्ती व त्यामुळे घडून येणारे परिणाम याचाही परिणाम घडून येत असतो. राजकीय तत्वज्ञानविषयक सिध्दांत, धार्मिक कल्पना याचादेखील ऐतिहासिक संघर्षावर परिणाम घडून येत असतो. परंतु त्या सर्वात आर्थिक व्यवहार हे सर्वात जास्त प्रबळ ठरत असतात.

आणखी एका दृष्टीने संस्कृतीसंबंधीचा प्रश्न महत्वपूर्ण ठरतो. माणसाला उदरनिर्वाहासाठी सतत राबावे लागते. संस्कृती इतरांच्या श्रमावर जगणाऱ्या समाजातील मूठभर मिरासदारांची मक्तेदारी होउन बसते. उच्च सांस्कृतिक जीवनाचा लाभ सर्वांना हवा असेल तर समाजातील बेकारी, दारिद्र्य आणि उपासमार यांना मूठमाती मिळाली पाहिजे. समाजात समृद्धी असेल तरच संस्कृती सर्वव्यापी बनू शकेल म्हणून समाजवादातच सर्वव्यापी संस्कृतीचे संवर्धन होऊ शकते असे म्हटले जाते. म्हणून कामगारवर्ग सत्तेवर आला की सांस्कृतिक विकास साधने शक्य होते हे समाजवादी क्रांतीकारकांचे म्हणणे पूर्णपणे बरोबर नाही असे अशोक मेहतांचे प्रतिपादन आहे.^{१८} त्यांच्या मते सांस्कृतिक विकास हा आर्थिक विकासाच्या बरोबरीनेच घडून येत असतो. आर्थिक विकासाप्रमाणेच सांस्कृतिक

विकासासाठीही सामाजिक जागृती घडून यावी लागते. सर्व आर्थिक समस्या सुटल्यावाचून सांस्कृतिक मूल्ये समाजात मूळ धरूच शकणार नाहीत असे मानणे म्हणजे सामाजिक जागृतीच्या मार्गात जाणूनबुजून अडथळे निर्माण करण्यासारखेच आहे. त्यामुळे समाजवादी चळवळीत नुसते अडगे निर्माण केल्यासारखे होईल. जनतेमध्ये उच्च सांस्कृतिक मूल्ये जितक्या खोलवर रुजत जातील. समाजवादाची निकड तिला उत्कटतेने भासू लागेल. सामान्य जनतेत सामाजिक आणि सांस्कृतिक जाणीव ज्या प्रमाणात मूळ धरील त्याच प्रमाणात समाजवादी आंदोलन व्यापक बनविता येतील आणि नव्या आर्थिक योजनांना धाडसाने हात घालून त्या यशस्वी करून दाखविता येतील. सामाजिक व व्यक्तिगत सांस्कृतिक मूल्यांचा मेळ घालणे आणि व्यक्ति आणि समाज यांत संपूर्ण सुसंवाद साधणे हे महत्वाचे कार्य आहे. परंतु हा सुसंवाद नेहमीच अतिशय डळमळीत असतो. त्याला सुस्थीर बनविण्यासाठी सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासना करणे व वर्तणुकीचे काही शाश्वत नियम बनविणे अत्यंत महत्वाचे ठरते.^{१९}

उपसंहार -

आपल्या लोकशाही समाजवाद या ग्रंथाचा उपसंहार लिहित असताना अशोक मेहता यांनी समाजवादाच्या वाढीसाठी देशाचा आर्थिक विचार होणे आवश्यक आहे असा विचार मांडला. भारताचा झपाट्याने आर्थिक विकास घडून आला नाही तर येथे सामाजिक व आर्थिक अरिष्ट देशासमोर उभे राहील असे त्यांचे मत होते. सरकारचे धोरण देशातील सधन व्यक्तींना झुकते माप देण्याचे आहे. पण लोकशाही राजवटीत आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी सधन वर्गावर अवलंबून राहून चालणार नाही कारण त्यामुळे समाजातील आर्थिक विषमता अधिक उग्र स्वरूप धारण करू लागली. सामाजिक विकासासाठी आर्थिक समानता आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे समाजामध्ये आर्थिक सामाजिक अभिसरण घडणे गरजेचे

आहे. कारण देशात जातिव्यवस्थेमुळे समाजाची प्रगती खुंटली आहे. भारतातील पददलितांना जागृत करून त्यांना नव्या सामाजिक जीवनाची प्रचिती आणून द्यावी लागेल.

भारतासारख्या अर्धविकसीत देशात अर्थव्यवस्थेचा विकास करणेसाठी श्रमाची प्रतिष्ठा वाढविली पाहिजे आणि भांडवलनिर्मितीसाठी लोकांनी बचत करून साध्या राहणीचा अवलंब केला पाहिजे. स्विडनसारख्या देशात उच्च राहणीमान असूनही मोठ्या प्रमाणात संपत्ती असूनही संबंध मंत्रिमंडळापैकी एकाच मंत्राजवळ एकाच प्रकारची मोटार आहे. खुद पंतप्रधान ट्रॅममधून प्रवास करतात अशी साधी राहणी आवश्यक आहे.

लोकशाही समाजवादासाठी आर्थिक समता, सामाजिक अभिसरण याबरोबरच श्रमाची प्रतिष्ठा आणि माणसाची मने नव्याने घडविणे आवश्यक आहे. त्यांच्या मते, भारतासारख्या देशात शेतकऱ्यांचे प्रभूत्व अपरिहार्य आहे आणि समाजवादाच्या स्थापनेसाठी शेतकरी व कामगार यांचा एकोपा गरजेचा आहे. लोकशाही समाजवादी चहवळीने यासंदर्भामध्ये खालील सहा कार्यक्रम अंमलात आणावेत-

१. कसेल त्याची जमीन.
२. देशाच्या आर्थिक पुनर्रचनेमुळे शेतकरी वर्गाचा ज्या प्रमाणात फायदा होणार असेल त्या प्रमाणातच तो त्या प्रयत्नांत सहभागी होईल.
३. ग्रामीण आणि नागरी विभागातील आर्थिक संबंध हे समानतेवर आधारलेले असले पाहिजेत. जीवनोपयोगी वस्तू व कारखान्यात तयार होणारा माल मिळणार असेल तरच शेतकरी वर्गाकडून नागरी भागाला अनधान्य आणि शेतीतून निर्माण होणाऱ्या अन्य मालाचा पुरवठा होऊ शकेल.

४. शेतीचे सामुदायिकीकरण आणि यांत्रिकीकरण हे आपल्या फायद्याचे आहे अशी शेतकरी वर्गाची खात्री पटवून देण्यात आली तरच तो त्या गोष्टीला तयार होईल.
५. जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण करण्याच्या कल्पनेला शेतकरी वर्गाकडून फारसा पाठिंबा मिळणार नाही.
६. समाजातील इतर विभाग त्याग करावयास आणि कष्टाचा जादा बोजा उचलावयास तयार असतील तरच त्यांच्या बरोबरीने शेतकरी वर्ग आर्थिक विकासासाठी कष्ट व त्याग करण्यास पुढे येईल.

आपल्या लोकशाही समाजवादावरील अत्यंत अभ्यासपूर्ण भाषणामधून अशोक मेहता यांनी भारतीय संसदीय लोकशाही समाजवादाची मांडणी केली. त्यांच्या मांडणीत अर्थशास्त्रीय विचार प्रभावी असल्यामुळे त्यांनी अविकसीत देशांमध्ये विकासासाठी विरोधी पक्षांनी सरकारशी सहयोग करावा असे विचार मांडले. मेहता यांच्यावर महात्मा गांधींच्या विचारांचा प्रभाव असला तरी त्यांचा लोकशाही समाजवाद बराचसा युरोपीय वळणाचा आहे आणि त्यामध्ये समाजवादी समाज स्थापन करण्यासाठी आर्थिक विकास कशा प्रकारे घडवून आणता येईल याचा विचार केला आहे. मराठी पहिल्यांदाच व्यापक जागतिक संदर्भ व माहिती लक्षात घेऊ साम्यवादी देशातील आर्थिक घडामोडींचा संक्षेपाने अभ्यास करून अशोक मेहता यांनी आपले विचार मांडलेले आहेत.

प्रस्तुत प्रबंधात अशोक मेहता याचे माणास व अविकसीत देशातील विरोधी पक्षाच्या राजकारणातील अपरिहार्यता आणि लोकशाही समाजवाद या विषयावरील जे विचार आहेत त्याचे विवेचन करण्यात आले आहे-

समाजवादी पक्षाच्या १९५२ च्या निवडणूकीत पराभव झाला. या पक्षाच्या नेत्यांचे काँग्रेस पक्षातील नेत्यांचे जवळचे संबंध होते. लोकशाही समाजवादाच्या मुद्यांवरुन हा पक्ष जरी काँग्रेसबाहेर पडला तरी काँग्रेस पक्ष स्वतःला समाजवादी म्हणवत होता. १९५३ साली अशोक मेहता लोकसभेवर निवडून गेले. त्याच वर्षी ते प्रजासमाजवादी पक्षाचे अध्यक्षही झाले. लोकशाही समाजवादाचे राजकारण करीत असताना अशोक मेहता यांनी काँग्रेस सरकारशी असणाऱ्या संबंधाबाबत विचार केला. यावरुन त्यांचे असे मत होते की अविकसीत देशाची आर्थिक विकासाच्या संदर्भात अपरिहार्यता असताना आणि त्यामुळे त्या देशातील लोकशाही सरकारांना मर्यादित स्वरूपात आर्थिक विकासाच्या क्षेत्रात विरोधी पक्षांनी साथ द्यावी. डॉ. लोहिया यांनी मेहता यांच्या विचारांना विरोध केला.

मागास अर्थव्यवस्थेची अपरिहार्यता -

बैतुल येथे १४ ते १८ जून, १९५३ या काळात प्रजासमाजवादी पक्षाचे विशेष अधिवेशन भरले होते. त्यात पक्षाचे सरचिटणीस अशोक मेहता यांनी एक अहवाल सादर केला. या अहवालात त्यांनी काँग्रेसशी सहकार्याचा मुद्दा मांडला. १९४८ मध्ये अशोक मेहता यांनी काँग्रेसला पूर्णपणे अव्हेरले होते. पण आता भूमिका काहीशी त्यांची बदलली होती आणि ते काँग्रेसशी सहकार्याचे क्षेत्रे शोधत होते. त्यांनी या अधिवेशनात एक प्रबंध सादर केला. तो प्रबंध म्हणजे मागासलेल्या अर्थव्यवस्थेची राजकीय अपरिहार्यता. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की भारताची उभारणी ही तीन घटकांवर होऊ शकते. ती म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता, लोकशाही स्वातंत्र्य आणि सामाजिक परिवर्तन. या मूल्यांसाठी किंवा तन्त्वांसाठी शक्ती उभी करण्याची गरज असून जी तन्त्वे फारशी अस्तित्वात नाहीत. त्यासाठी लढा उभारण्याची आवश्यकता आहे. अशोक मेहता म्हणतात की, काँग्रेस व प्रजा समाजवादी पार्टी या मूल्यांवर विश्वास ठेवतात पण त्यावर कम्युनिष्ट आणि जातीयवादी पक्ष

खचितच विश्वास ठेवीत नाहीत. काँग्रेस व प्रजा समाजवादी पक्षातील महत्वाचे साम्य म्हणजे त्यांची सामाजिक परिवर्तनाची धोरणे, भारताचा आर्थिक मागासलेपणा या बाबतच्या आपल्या धोरणांबाबत काही अपरिहार्यता दर्शवितो. म्हणून जर प्रजा समाजवादी पक्ष सरकारच्या सर्वच धोरणांना विरोध करू लागला तर ते राष्ट्राच्या विकासाच्या दृष्टीने बरोबर ठरणार नाही.

मेहता यांच्या मते काँग्रेस पक्षाच्या अपयशामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशांत लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्ष धोरणांना धोका निर्माण झाला आहे. हा धोका टाळायचा असेल तर याला दोन पर्याय आहेत-

१. लोकशाहीवादी पक्षांमध्ये कार्यक्रमावर आधारित सहकार्य असणे.
२. सहकार्याची क्षेत्रे शोधणे.

अशोक मेहतांना राष्ट्रविकासासाठी याचा प्रजा समाजवादी पक्षाने विचार करावा असे वाटत होते.

अशोक मेहतांचा वरील प्रबंध पक्षातील अनेकांनी स्वीकारला नाही. लोहिया व नरेंद्र देव हे दोन नेते काँग्रेसला कोणतेही सहकार्य न करण्याच्या बाजूचे होते. प्रजा समाजवादी पक्ष हा काँग्रेसहून वेगळा पक्ष असून काँग्रेसमध्ये भांडवलदार आणि जमिनदारांचे प्रतिनिधी आहेत. उलट प्रजासमाजवादी पक्ष हा पुरोगामी पक्ष असून लोकशाही वर्गही समाज आणि समाजपरिवर्तन यांच्याशी बांधला आहे असे अनेकांचे मत होते. समाजवादी पक्षाच्या धोरणाची निश्चिती करावी व काँग्रेसशी सहकार्याची चर्चा बंद करावी या मताचेच अनेक जण होते.^{२०}

१९५५ मध्ये काँग्रेसचे आवडी येथे अधिवेशन झाले आणि त्या अधिवेशनात पं. नेहरुंच्या नेतृत्वाखाली पक्षाने समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्याचा ठराव केला. त्या ठरावाचा अप्रत्यक्ष परिणाम प्रजा समाजवादी पक्षावर झाला. अशोक मेहता यांनी या ठरावाचे स्वागत केले. मुंबईत अशोक मेहतांच्या समर्थकांनी काँग्रेसबरोबरचे राजकीय झगडे व राजकीय मतभेद मिटविण्यासाठी प्रचार आघाडी सुरु केली. मुंबईच्या एका जाहीर सभेत अशोक मेहता म्हणाले, “प्रजा समाजवादी पक्षाने काँग्रेसला पर्यायी पक्ष बनविण्याची आकांक्षा सोडावी. काँग्रेस पक्ष समाजवादी पक्षाच्या जवळ जात आहे हे शुभचिन्ह होय.”

अशोक मेहतांच्या या भूमिकेमुळे त्यांचे प्रजासमाजवादी पक्षाचे सदस्यत्व रद्द करण्यात आले. पक्षाने घेतलेल्या निर्णयाबाबत पुरी अधिवेशनात कार्यकारिणीची संमती मिळविण्यात आली. ती वेळ सत्तेवर असलेल्या काँग्रेस पक्षाविरुद्ध जनतेला उठविण्याची होती. पक्षाच्या प्रमुख नेत्यांचे ते कर्तव्य होते पण प्रजासमाजवादी पक्षाचे ज्येष्ठ नेते अशोक मेहता यांना असे वाटत होते की, “भारतासारख्या मागास देशाच्या आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतीमान करावयाची असेल तर सत्ताधारी पक्ष व विरोधी पक्ष यांच्यात मतैक्याची जे क्षेत्रे असतील त्यात सहकार्य केले पाहिजे. सरकारला केवळ विरोध करू भागणार नाही.” अशोक मेहतांचा हा मुद्दा प्रजासमाजवादी पक्षाच्या दृष्टीने अडचणीचा होता. काँग्रेसच्या गैरकारभाराबाबत जनतेत असंतोष वाढत असताना विरोधीपक्षाने सत्तारूढ पक्षाशी सहकार्य केले तर विरोधाची धार बोथट होईल व प्रजा समाजवादी पक्षाचा प्रभाव कमी होईल असे पक्षातील अनेकांना वाटत होते. या विषयावर पक्षांत मोठ्या प्रमाणात चर्चा झाली. डॉ. राम मनोहर लोहिया यांनी अशोक मेहता यांच्या या सिध्दांतास विरोध केला. त्यांच्यामधील मतभेद तीव्र झाल्यानंतर डॉ. लोहिया यांचा गट प्रसोपाच्या बाहेर पडला व त्यांनी सोशलिस्ट पार्टीची स्थापना केली.

संदर्भ

१. 'साधना', मुंबई, ८ जुलै, १९५०, पृ. ३, ४.
२. 'साधना', मुंबई, २२ मे, १९५४, पृ. १, १२.
३. उ.नि., मुंबई, १५ जुलै, १९५०, पृ. ११, १२.
४. मेहता अशोक, लोकशाही समाजवाद, १९६१, पृ. १ ते २०.
५. उपरोक्त, पृ. २१, २२, २३.
६. 'साधना', मुंबई, १५ ऑगस्ट, १९४८, पृ. १४, १५.
७. मेहता अशोक, लोकशाही समाजवाद, १९६१, पृ. ६१ ते ६५.
८. उपरोक्त, पृ. ७२, ७३, ७५.
९. उपरोक्त, पृ. ११२, ११३, ११६, ११७.
१०. उपरोक्त, पृ. १२१, १२२, १२८, १३०, १३२.
११. उपरोक्त, पृ. १३३, १३४.
१२. उपरोक्त, पृ. १३५, १३६, १३८.
१३. उपरोक्त, पृ. १४२, १४४, १४७.
१४. उपरोक्त, पृ. १४२ ते १५२, १५७.
१५. उपरोक्त, पृ. १७१, १७२.
१६. उपरोक्त, पृ. १८२, १८३.
१७. उपरोक्त, पृ. १९५, १९६.

१८. उपरोक्त, पृ. २००, २०१, २०५.
१९. उपरोक्त, पृ. २१४, २१५, २१८.
२०. Shah Sonal, Indian Socialist Search for Identity, Popular Publication, Mumbai, 1194, P. 55, 56.
२१. डॉ. विसपुते एस. एम., 'माणूस नेता - एसेम' चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर, २०००, पृ. १८४-१८८.